

A NEOLIBERALIZMUS RENDSZERE ÉS A „TÁRSADALOM ÖNVÉDELME”

Ágh Attila

Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet

„There is no such thing as society”
(Margaret Thatcher, 1987. október 31.)
TINA – There is no alternative
(Margaret Thatcher elhíresült mondása)

ÖSSZEFOGLALÓ

Polányi szerint a 19. századi európai civilizáció azzal jött létre, hogy kialakult a gazdaság és a társadalom mint két önálló szféra – a piacgazdaság és vele szemben a „társadalom önvédelme” – a maga belső szervezetével. A hetvenes évektől a piacgazdaság logikája dominált a társadalom többi szférája felett, ám a globális pénzügyi válság nyomán a neoliberalizmus a kétezres évek végén válságba került, és felülkerekedett a társadalom önvédelme. A neoliberalizmus válságával eljött a bizonytalanság kora, az Új Világrend kibontakozásának időszaka, ahogy erről tengernyi szakirodalom is tanúskodik. Az új korszaknak, a neoliberalizmus felbomlásának a leglényegesebb válságterméke, a társadalmi átmenet ellentmondásainak kifejeződése a neopopulizmus.

Kulcsszavak: neoliberalizmus ■ jóléti állam ■ növekvő társadalmi egyenlőtlenség ■ posztneoliberalizmus ■ neopopulizmus

BEVEZETÉS: A NEOLIBERALIZMUS RENDSZEREZÉSE ÉS KORSZAKOLÁSA

A neoliberalizmus korunk egyik domináns jelensége, ami a társadalmi élet valamennyi szférájában jelentkezik. Ezért ez a tanulmány a gazdasági-pénzügyi, a társadalmi-politikai és a kulturális-civilizációs – széles értelemben vett – alrendszerében való megjelenését, rendszerként való létezését kívánja az elemzés középpontjába állítani. Ugyanakkor a korszakolás is igen fontos, mert a neoliberalizmus már egy hosszú történelmi pályát futott be és számos alakváltozáson ment keresztül, amelyeket világosan el kell választani egymástól. Ráadásul a gazdasági-pénzügyi, társadalmi-politikai és kulturális-civilizációs alrendszereknek, valamint az egyes kontinenseknek, sőt a különböző országoknak megvan a saját történelmi átalakulása is, ami elég evidens a szak-

irodalomban is, mindenekelőtt az angolszász világ és a kontinentális Európa fejlett országai összehasonlításában. Így a sokszínűsége révén a neoliberalizmus lényegében „catch-all” terminussá változott, így a közelképe sokszor meglehetősen zavarosnak – a szakirodalom szerint „amorfnak” – mutatkozik. Dani Rodrik szerint egyszerűen a közgazdaságtan „perverziójáról” van szó (Szalai, 2018). A neoliberalizmus meghatározásán általában keresztülvonul az a ketősség, hogy egyrészt a fogalom túl széles és a tágas sokféleséget fogja át, másrészt a hetvenes évektől kiépülő rendszernek mégis határozott közös vonásai vannak (O’Neill–Weller, 2016: 84, 88.). De ez a gyorsan változó, plurális közelkép még a legfejlettebb országokban sem takarhatja el számunkra a neoliberalizmus lényegét, központi tartópilléreit – a piaci fundamentalizmust és a homo oeconomicus „metafizikáját” –, bármilyen bonyolult és tarka képet mutat is az egyes országokban és azok adott történelmi fázisaiban (Steger–Roy, 2010; Springer et al., 2016).¹

Mivel a neoliberalizmus már több évtizedes történetre tekinthet vissza, szükséges az egész történetét felvillantani és a domináns időszakának két egymást követő szakaszát is élesen megkülönböztetni. Mindenekelőtt azonban a neoliberalizmus mintegy három évtizedes domináns időszakát el kell választani mind az előtörténetétől, mind pedig az „utótörténetétől”. Az 1920–1930-as években a gazdaságban és a társadalomban súlyos ellentmondások halmozódtak fel, amelyek politikai szinten is jelentkeztek a totalitáriánus rendszerek színrelépésében. Az ezekre adott gazdasági és politikai válaszok egyike volt a klasszikus liberalizmus megújítási törekvése az új körülmények között, amit ebben a tanulmányban a megkülönböztetés végett, a neoliberalizmus előtörténeteként, a „neo-liberalizmus” terminusával említünk. Ez a korai vagy „neoliberális” szakasz az elméleti viták korszaka volt, ami az esztörténeti elemzés feladatkörébe tartozik, míg a vizsgálódásunk arra a korszakra terjed ki, amikor a neoliberalizmus már gyakorlati programmá vált és átformálta az egész társadalmi valóságot. Hasonlóképpen, a domináns időszakot el kell választani a neoliberalizmusnak a globális pénzügyi válság utáni belső válságától és csökkenő befolyásának időszakától. Az újabb korszakhatár a globális pénzügyi válság a 2010-es évtizedben, ami megingatta a neoliberalizmus egész rendszerét, súlyos megszorító programokkal járt, és véget vetett dominanciájának (Whiteside, 2016). Stiglitz szerint (2004: 13.) „a lényeg az, hogy az önszabályozó piac mítosza ma *gyakorlatilag* halott”, vagyis a kétezres években megkezdődött a neoliberalizmus válsága, és belépett helyére a „posztneoliberalizmus” (Duménil–Lévy, 2016).²

A neoliberalizmus domináns korszaka a két nagy globális válság – az első a hetvenes évek elején az olajválság, a második pedig a kétezres évek végén a pénzügyi válság – kitörésével datálható, a hetvenes és a kétezres évtized közé tehető, közelebbről a 1972 és 2008 közötti időszakra. A kifejlett neoliberalizmus domináns időszaka tehát a hetvenes évek elejétől a kétezres évek végéig

tartott. De a korszakhatárok valójában nem élesek, bár a globális válságok elég markáns fordulópontokat jeleznek, amelyek mögött a termelési szerkezet negyedszázados ciklusokban való mély átalakulása rejlik (Harvey, 2007; Leshem, 2016). Az ötvenes évektől az intenzív iparosítás révén fejlett ipari társadalom alakult ki – a végén az első globalizációs válsággal –, amit a hetvenes évektől fokozatosan felváltott a szolgáltató társadalom a Nyugatról Keletre menekülő iparágakkal (deindusztrializáció), a végén a második globalizációs válsággal. A kétezres évek folyamán egyre jobban kiépült az informatikai társadalom, s ezzel megkezdődött a harmadik globalizációs hullám, ami egy újabb – a negyedik – ipari forradalommal járt („reindusztrializáció”). Ebben a három szakaszban a ciklusok a nagy termelési rendszerek változása nyomán átalakulnak, így indul be a spirál, és fordul át társadalmi-politikai, majd kulturális-civilizációs változássá. A kulturális-civilizációs terület, mint az életvitel, az életmód teljessége, a társadalom bővített újratermelésének terepe, válik a fő hadszínterré a politikai szférában is, mivel a termelési rendszerek egyre inkább tudásintenzívebbé válnak, de a neoliberalizmus éppen ezt a folyamatot gátolja a maga társadalmi szélességében, ami politikai ellenhatást vált ki a szélsőjobb-oldali populista vagy baloldali szerveződések formájában (Pappas, 2018). A neoliberais dominancia időszakát számosan a Gramsci-féle hegemoniaelmélettel írják le (Plehwe, 2016: 63–64.), mint hegemon ideológiai projektet (England–Ward, 2016: 55–56.), amelynek során a neoliberalizmus lépésről lépésre megszerzi a hegemon pozíciót a társadalom egyes területein (Peters, 2016). Olyannyira, hogy a neoliberalizmus világnézetileg is dominánssá válik, így a „józan ész” (common sense) nevében és a médián keresztül uralkodik a közvélemény felett is (Cupples–Glynn, 2016: 176–177.).

A történelmi áttekintés után a neoliberais domináns korszakához visszatérve, meg kell állapítanunk, hogy annak belépése is mélyebb és hosszabb társadalmi folyamatokat jelez, egy olyan új rendszer kialakulását, amely sokkal inkább kötődik egy eseménysorozathoz a három fő területen – a gazdaságban, politikában és a kultúrában mint alrendszerekben –, mintsem egyetlen éles fordulathoz. A korszakváltás a neoliberalizmus belépésével a gazdaság, a politika és a kultúra nagy alrendszereiben sem egyszerre, hanem különböző tempóban jelenik meg – mégpedig úgy, hogy a gazdasági-termelési átalakulás indítja be a spirált –, ám jórészt egymással átfedően, hiszen ezek az alrendszerek ugyanazt a lényegyet fejezik ki és alátámasztják-felerősítik egymást (Centeno–Cohen, 2012). A második világháborút követő „arany évtizedek” után a hetvenes–nyolcvanas években új típusú szolgáltató társadalom alakult ki, és a jóléti állam ellentmondásai is jelentkeztek. Az erre adott politikai válaszok egyike volt a neokonzervativizmus az angolszász világban, ami állami eszközökkel is beavatkozott a gazdaságba a neoliberalizmus szellemében. A neokonzervatív politikai rendszerek ugyanakkor az állam visszavonulását a gazdaságból jelentős mértékben a szociálpolitikai-jóléti rendszerek csökken-

téseként, illetve a közszolgáltatások privatizálásaként hajtották végre (MacLeavy, 2016: 253–254).

Így lépett be a hetvenes években fokozatosan a neoliberalizmus mint rendszer, azaz a szorosan összefüggő gazdaság, politika és kultúra. Ráadásul valójában a hetvenes években indult el a globalizáció, amelyre egyfelől felépült egy gazdasági és biztonságpolitikai világrendszer, másfelől megjelent a horizonton a globális ökológiai fenyegetettség is („Csak egy Föld van”), és zászlót bontott a környezetvédelem. Az „első” globális rendszer a neoliberalizmus szervezési elvei alapján a kilencvenes években, a duális világrendszer összeomlásával érte el teljes fejlettségét. Ekkor a második – gyakran vágtatónak (galopping) nevezett – globális rendszer lépett be helyette, s ezzel párhuzamosan a kilencvenes években megkezdődött már a neoliberalizmus hanyatlása, belső ellentmondásainak kibontakozása, hiszen társadalmi és kulturális válsággá is mélyült, akkor is, ha ez csak később, a globális pénzügyi és gazdasági válságban vált nyilvánvalóvá. A neoliberalizmus súlyos romboló hatása már a kétezres évek elején jelentkezett valamennyi társadalmi szférában a fejlett országokban is, vagyis a dominanciájának fokozatos elvesztése maga is egy hosszabb folyamat volt, ezért nem köthető pusztán egyetlen eseményhez, legyen az akár egy olyan fontos esemény, mint a globális pénzügyi válság kirobbanása.

A jóléti állam időszaka a második világháború mély megrázkódtatása után egyesíteni próbálta a (nyugati) világot, bekapcsolta az egyesítésből fakadó hajtóerőket. Korszakos tekintetben az „egyesítés” időszaka határozott előre lépést jelentett a gazdaság, a társadalom és a kultúra területén egyaránt. Nevezetesen Nyugaton gyors gazdasági növekedés játszódott le a szolgáltató gazdasággá átnövő fejlett ipari társadalomban, ennek nyomán kialakult a jóléti társadalom, és kiteljesedett a képviselői demokrácia egész épülete, s ezek betetőzéseként kialakult az állampolgári kultúra világa. Ez határozta meg a világrendszer egészének mozgását a hetvenes évekig, de közvetlen progresszív hatása a világrendszer magállamaira – az „első világra” – korlátozódott, ám csak igen korlátozottan és ellentmondásosan terjedt ki a „harmadik világra”, és kifejezetten erőteljes szerepet játszott a kiépülésében a „második világgal” való éles konfrontáció. A gazdaság világa a nyolcvanas évektől mindjobban szétszakadt az új innovatív gazdaságra és a „régii” ipari társadalom szigeteire, még a legfejlettebb országokat is megosztva területileg (horizontálisan), miközben a társadalom vadul polarizálódott gyorsan gazdagodó elitre és a lesüllyedő marginalizált rétegekre (vertikálisan). A kultúra szférája is szétszakadt a professzionális, avagy technokrata elit által felépített „minden rendben van” világra és a keserves ellentmondások valóságára, és a globális fiskális válság nyomán a tömegfeszültség szinte felrobbant a neopopulizmus vulkánikusan feltörő áradatával. Ezért a neopopulizmust gyakran „counter-populizmusként” emlegetik, ami szögesen ellentétes látásmód („counter-vision”) az öntelt neoliberalizmussal szemben.

A korszakolásnál azzal is számot kell vetnünk, hogy a leggyakrabban alkalmazott modell a Kondratyev-féle hosszú ciklusok elmélete, ami a „rövid 20. század” – azaz az 1989-es korszakos fordulat – konstrukciójával elfogadottá és elterjedtté vált. A fél évszázados ciklusok modellje 1945 és 1989 forduló-pontjaival együtt azonban a felező válság fogalmát is bevezette. Ezzel a hetvenes évek olajválságának kitörése jól összeegyeztethető – hiszen a jóléti állam válságához jelentős mértékben hozzájárult az első globális válság, a hetvenes évek olajválsága –, akárcsak az egymást átfedő elméleti keretekben a Régi Világrend 1990 körüli és az Új Világrend 2015 körüli belépése. Ráadásul ez a korszakolás azt is tartalmazza, hogy a fél évszázados ciklusok első szakaszában gyors gazdasági fejlődés van, míg a második szakaszban viszonylagos lelassulás, de minőségileg új elemek jelennek meg a társadalmi rendszerben. Ennek a legszembeszökőbb esete az olyan sokat emlegetett „három arany évtized”, amit a franciák „les trentes glorieuses”-nek neveznek. Ekkor, a második világháborút követő gyors gazdasági fejlődése során létrejött a jóléti állam a maga társadalmi-gazdasági rendszerével, képviseleti demokráciájával és az alapvető emberi-állampolgári jogokra épülő civil kultúrájával, amit azonban a hetvenes években lelassulás és a neoliberalizmus belépése követett. Ez az eset azt is megmutatja, hogy az egyes szakaszokban minden megváltozik, legfeljebb kisebb-nagyobb elcsúszásokkal – akár konfliktusokkal – a nagyobb társadalmi területek között. A neoliberalizmus keletkezése, széles értelmezési mezeje és belső feszültségei már rendszerezetten áttekinthetők a nagy kézikönyvekben, pl. a *Handbook of Neoliberalism*ban (Springer et al. [eds.] 2016) és a *Sage Handbook of Neoliberalism*ban (Cahill et al. [eds.] 2018).

A NEOLIBERALIZMUS SZAKASZAI WASHINGTONTÓL DAVOSIG

Ha most a 2010-es évek második feléből visszatekintve szemléljük a neoliberalizmus történetét, akkor ezeknek a folyamatoknak a hetvenes évek végétől fokozatosan feltáruló ellentmondása tárul fel, ami két szakaszra osztja ezt a történetet, vagyis a neoliberalizmus történelmi útját a két szakasz éles különbségében kell szemügyre venni. Hiszen az első, felfelé ívelő szakasza maga is a korai globális válságra és a jóléti társadalom felmerülő ellentmondásaira reagált, s átmenetileg a nyugati országokban dinamizálta is a gazdaságot. A második szakaszában a növekvő egyenlőtlenség azonban már a gazdasági növekedés akadályává vált, s az eddigi legmélyebb globális válsághoz vezetett, ami súlyos társadalmi veszteségeket okozott a legfejlettebb országoknak is, ezért mindmáig tart a globális válságkezelés, most már a „válságkezelés válságkezeléseként”.

A két szakasz jegyében Washingtontól Davosig tart a neoliberalizmus történelmi útvonala, s egyben ez a két emblemikus hely vagy szólítószó, ame-

lyekbe belefoglalható az egész neoliberalizmus belső feszültsége és dinamikája. A Washingtoni Konszenzus 1989 novemberében az amerikai globális világrénd szimbólumává emelkedett, nemcsak a liberalizálás, deregulálás és a privatizálás mentén tíz pontban összefoglalt gazdasági-pénzügyi szabályozás tekintetében, hanem geopolitikai értelemben is, hiszen ekkortájt omlott össze a bipoláris világréndszer. Az amerikai globális dominancia átfogó, rendszer jellegét erősíti fel az is, hogy a Washingtoni Konszenzus a globális pénzügyi intézmények számára fogalmazódott meg, és vált évtizedekre azok Tízparancsolatává. Egyfelől valójában Latin-Amerika válsága vezeti be, és felsejlik mögötte annak brutalitása is, ahogyan Pinochet megdöntötte Chilében a demokratikus rendet és a „chicagói fiúk” receptje alapján erőszakosan bevezette az államilag levezényelt neoliberalizmust. Másfelől ugyanez a külső nyomás szelídebb erőszak formájában, áttételesen jelentkezett a szovjet birodalom szétesése nyomán a demokratizálódó, az euroatlanti integrációba belépő országokban, vagyis a „recept” rögvest alkalmazásra került a világréndszer másik nagy félperifériáján is.

Az 1971-ben az European Management Forumként elinduló és 1987-től World Economic Forummá (WEF) átalakult szervezet évenkénti konferenciasorozatot indított Davosban. Ez a konferencia a kilencvenes években fokoatosan már a megreformált, modernizált és nyitottá vált neoliberalizmus képét mutatja, ami megőrzi annak lényegét a zárt rendszerének felbomlása, ellentmondásainak kiéleződése után is. Davos két tekintetben is túllép a „hivatalos” globális intézményeken – Világbank, IMF, G-8, G-20 és mások –, mivel egyrészt belép a nyílt kommunikációs térbe, az évenkénti találkozóin egyszerre zárt a globális elit körül, másrészt nyitott a globális média és a szélesebb publikum számára, beleértve az ott tüntetőket és a rendszeres, intézményesült tiltakozás egyéb formáit is, amelyek 2001-től World Social Forum néven is megszerveződtek. 2015 óta a WEF egy non-profit, nem-kormányzati nemzetközi szervezetként kapott elismerést. Ugyanakkor Davos a WEF Globális Versenyképességi Jelentésein keresztül a fenntartható fejlődés számos dimenziójának feltárásával és bemutatásával elméletileg megjeleníti a neoliberális álláspont történelmi dinamikáját és megújuló képességét is.³

Mindent összevetve, a World Economic Forum 1971 óta globális érdekelt-ségű és kiterjedt közpolitikai intézetként működik, ami 1979-től évről évre közzéteszi a jelentéseit és egyben meghív egy csapatot – mostanság mintegy háromezer embert – Davosba azok megvitására. A WEF éves jelentései a társadalomtudomány egész rendszerét megmozgatják és messzemenőig opponálják ugyan a neoliberalizmus szűk nézőpontját, míg a vezető politikusokból, a multinacionális vállalatok vezetőiből és a világmédia celebjéből álló globális elitet legitimálják és szocializálják. Ez az ellentmondásos szerep azt jelzi, hogy a Washingtontól Davosig tartó történelmi pályafutás során a neoliberalizmus képes volt rugalmasan megújulni. Davos jelentős szerepet játszott a

Régi Világrend felbomlásának felismerésében és megvitatásában, valamint a 2010-es évtized során az Új Világrend belépésében és globális bemutatkozásában is. Nem véletlen tehát, hogy a neoliberalizmus kritikája, belső ellentmondásainak és romboló hatásainak bemutatása is az utóbbi évtizedben Davos körül sűrűsödik.⁴

Most a gazdaság, a társadalom és a kultúra újraegyesítésének gondolati és politikai kísérletei folynak, amit már az is jelez, hogy sorra jelennek meg a „posztneoliberalizmussal” foglalkozó tanulmányok (Brand, 2016). A gazdaságot illetően ugyanis kiderült, és szakmailag is bizonyítást nyert az, hogy a mélyülő egyenlőtlenség nem pusztán morális kérdés, vagy a szociálpolitika problémája, hanem magának a gazdasági fejlődésnek a legnagyobb akadálya, ahogy ez Thomas Piketty (2015, eredetileg 2013) munkásságával belépett a köztudatba. Halmozottan hátrányos helyzet jött létre mindhárom alrendszerben: a gazdasági fejlődés megtorpant, az „első világ” is csak nagyon lassan jött ki a globális válságból a 2010-es években; a társadalom jelentős része súlyosan és tartósan leszakadt; és a kulturális szféra mély szakadékban van, mert „identitásválságba” zuhant (Alvaredo et al., 2018).

A fejlődés főáramában újra az került előtérbe, hogy az állam nem leszűkítésre szorul, hanem kibővítésre vár, a fejlesztési funkciók stratégiai irányítását ellátó „okos államra” van szükség („smart state”, Aghion–Roulet, 2014). Végül, de nem utolsósorban, az állampolgári kultúra, mint az emberi beruházás alapja, minden további fejlődés forrása a „tanuló társadalomban”, amelynek programját Joseph Stiglitz hirdette meg. Az Új Világrend kialakulása a geopolitika és a biztonság új fogalmával ugyan az újabb ellentmondások sorozatát indította el, mert ez az újraegyesítés mint a szétesett – gazdasági–pénzügyi, a társadalmi–politikai és a kulturális–civilizációs – rendszerek összekapcsolása, maga is új feszültségekkel jár, de egyben megnyitja a fejlődés új távlatait is.⁵

A KLASSZIKUS LIBERALIZMUS ÉS A NEOLIBERALIZMUS ELTÉRŐ TÖRTÉNELMI ÚTJAI

A neoliberalizmus körüli áldatlan, sokszor terméketlen vitának két fő oka van. Egyrészt a liberalizmussal elméletileg és történelmileg összekapcsolódnak, s némileg átfedik egymást. Ezért bár ellentétes koncepción nyugszanak, mégis a tudományos vitákban is sokszor összemosódnak, így néha még a szakmai okfejtések is számos ellentmondást tartalmaznak. Másrészt a neoliberais korszakra a legkülönbözőbb politikai és érdekképviseleti szempontból érkeznek reagálások, értelmezések és bírálatok, amelyek a mögöttük álló ideológiai álláspontnak – és nemritkán az egyes érdekcsoportoknak – megfelelően fejtik ki a klasszikus liberalizmus és a neoliberalizmus viszonyát a lényegi egybeeséstől a szinte teljes szétválasztásig terjedő spektrumban. Sőt, a neoliberaliz-

mus védelmében kifejezetten szándékosan hoznak létre olyan intézményeket, amelyek a kutatás mellett a két fogalom összekapcsolásával teremtenek ideológiai védőernyőt.

A neoliberalizmus lényegét tárgyalva szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy már magát a liberalizmus kifejezést is az értelmezések dzsungelje veszi körül, hiszen egészen mást jelent akár az európai és az amerikai politikai életben is. A klasszikus, 19. századi liberalizmus két oszlopon nyugodott, bevezette egyfelől a nemzeti alapokon szervezett jogállamiság, másfelől az általános emberi jogokra épített társadalom fogalmát. Ezért a klasszikus liberalizmus programja ezek megvalósulásával a fejlett országokban túlhaladottá vált, mert a progresszió új értelmet nyert, hiszen a demokratizálás minden lépésével újabb és újabb problémák jelentkeznek a társadalom horizontján, amire már nincs válasza.

Manapság az emberi jogok négy generációját különböztetik meg, és azok fokozatos bővülése nemcsak egyszerűen túllép az eredeti alapjogokon mint „liberális” szabadságjogokon, amelyek védik a közösségeket és az embereket az állammal szemben. Az első generációs emberi jogok ugyanis már a 19. század végétől fokozatosan állampolgári jogokká szélesedtek, azaz második generációként a gazdasági, politikai, szociális és kulturális jogok széles tárházává váltak, amelyek már nem az elszigetelt egyén védelmét szolgálták, hanem a társadalmi kapcsolatok sokaságát bontakoztatták ki és dinamikájukban szabályozták. Ezzel már túl is léptek az individualizmus szűk nézőpontján, sőt szembe is kerültek vele, s még inkább ez a helyzet a különféle kisebbségek jogaival és az élhető környezethez való joggal. Ezek a harmadik generációs emberi jogok már bőven átvisznek a 20. századba, míg a negyedik generációs jogok, a jövő nemzedék védelme és a globális szinten értelmezhető egyéb jogok még most is csak kialakulóban vannak. Nevezhetjük ezt az egész emberi jogi vonulatot a szó legáltalánosabb, szinte túlfeszített értelmében vett liberalizmusnak, de akkor azt is ki kell mondanunk, hogy a jogoknak ez a széles liberális világa a legélesebb ellentmondásban van az önző és elszigetelt individuumra épített neoliberalizmus alapelveivel. Ugyanakkor azonban a demokrácia minden sérülésével és fenyegetettségével történelmileg újra és újra aktuálissá válik az eredetileg megfogalmazott liberális értékek, az alapjogok védelme, ahogy éppen most is Kelet-Közép-Európában.

Az elmélet-történeti elemzések bemutatják tehát, hogy egyfelől történelmileg a 19. század végétől maga a klasszikus liberalizmus fokozatosan múzeumi tárgygyá vált a fejlett országokban, másfelől az azt módosító, lényegét eltorzító „neo-liberalizmus” számos formája és stációja következett be a hetvenes évekig, amikor a neoliberalizmus mostani jelentése laza körvonalakkal a kemény magja körül kialakult. Ám a rendszerezési törekvések és áttekintések ellenére a két fogalom gyakran összemosódik és átcsúszik egymásba, ami nagy zavart kelt nemcsak a közvéleményben, hanem a társadalomtudományokban is.

Holott – erős kontraszttal fogalmazva – a liberalizmus a (formális jogi) egyenlőség, a neoliberalizmus pedig a (mélyülő társadalmi) egyenlőtlenség filozófiáján nyugszik. A két ellentétes fogalom makacs összekapcsolásának számos oka van, az egyik nyilvánvalóan a leegyszerűsítő szóhasználat, a klasszikus liberalizmusnak az utótörténetében a *gazdasági* liberalizmussal való azonosítása, gyakran a gazdasági jelző elhagyásával. Ily módon a liberalizmus-liberalizálás kifejezés leszűkül a piacgazdaság bevezetésére, nemcsak a közbeszédben, hanem a társadalomtudományok általános kategória-használatában is. Sorra jelentek meg olyan tanulmányok és blogbejegyzések, amelyek azt bizonygatják, hogy a neoliberalizmus közkeletű fogalma hamis, mert ez egy „csúszós” és „változékony” (slippery, shifting) koncepció (Rodrik, 2017), ezért a neoliberalizmus „átgondolását” (rethinking) javasolják (Birch–Mykhailenko, 2010; Birch–Springer, 2017).

Le kell szögezni azonban újra, hogy a neoliberalizmus meghatározása körül vad viták dúlnak ugyan, de a jelentés magja – a homo oeconomicus dominanciája és a minimális állam igénye – körül mégiscsak elég határozott konszenzus van. Ez egyben a „szabadság” fogalmának leszűkítése a gazdaságban a piaci fundamentalizmusra, a társadalomban a meritokrácia elvébe burkolt elitizmusra és a kultúrában „a siker mindent igazol” amorális elvére. Mindenesetre a hetvenes évektől a neoliberalizmusnak már kevés köze volt a távoli előzményéhez, a klasszikus liberalizmushoz, sőt egyenesen szembefordult annak két oszlopával, a szuverén nemzetállammal és a polgári egyenlőséggel. A téma szerteágazó jellegéből adódóan a (klasszikus) liberalizmus és a neoliberalizmus éles szétválasztását egyfelől konceptuális oldalról, másfelől a főbb alrendszerek központi problémái áttekintésével tudjuk elvégezni. A kifejtés az emberkép, az emberi természet alapfogalmának kibontásával kezdődhet meg.

A HOMO OECONOMICUS ELMÉLETI TERRORJA AZ „EMBERI TERMÉSZET” ELLEN

Számos rangos szerző – így Claus Offe is – mély történelmi fordulatot lát a hetvenes években, amikor az „arany évtizedek” véget értek, teljes gazdasági és politikai korszakváltás következett be, és megváltozott a közvélekedés is a szociálpolitikáról. Offe szerint a történelmi fordulat előtt a fokozódó társadalmi egyenlőtlenséget jogtalansággként, társadalmi igazságtalansággként értelmezték, míg a fordulat után funkcionalista megközelítésben, pusztán az egyik társadalmi folyamatként tekintették. Offe egy negyedszázad után új fordulatot lát az emberképek vitájában, amelynek során a közgazdászok is mindjobban hangsúlyozzák, hogy a neoliberalizmus az emberi tőke és a társadalmi kapacitás rendkívüli elpazarolásával, társadalmi anómia kialakulásával járt. Offe is kiemeli a neoliberalizmus erőteljes hatását az angolszász országokban és

szembeállítja vele a kontinentális tradíciót (2018: 74–75, 78.). Az angolszász neoliberais szakirodalomban az egyéni aktorok szerepének vizsgálata került előtérbe, sőt a társadalomtudományok tágas térségeit is áthatotta a „módszertani individualizmus”, az elszigetelt egyénből való kiindulás.⁶

A neoliberalizmus belépésével voltaképpen az „emberkép” változott meg a homo oeconomicus agresszív dominanciájával, hiszen végül is minden közgazdasági elmélet mögött – implicit vagy explicit formában – egy emberkép rejlik. A társadalomelméletek az ideológiai alapvetésüket és fő üzenetüket általában az emberképbe építik bele. Az „emberi természet” definícióját „természetadtá” módon – azaz készen, eleve adottként – ábrázolják az általuk képviselt ideológiai program alapján, és a továbbiakban aztán logikusan és „tudományosan” már mindent levezethetnek belőle, mert az egész elméleti rendszer ezzel a kiindulóponttal már sínre van téve. A neoliberalizmus a homo oeconomicus szélsőséges absztrakcióján – annak is a túlversengő és narcisztikus variánsán – alapul, amit részletesen jellemeznek a fogyasztói társadalom közgazdászai, szociológusai és az életmódkutatás kulturális antropológusai.

Ha egy rövid pillantást vetünk a közgazdaságtan történetére, feltárul azonban az a tendencia, hogy a közgazdaságtan látóhatára egyre jobban tágul, egyre több emberi tevékenységet és társadalmi folyamatot, mint gazdasági tényezőt, vonnak be a tudomány látókörébe. A neoliberalizmus ennek tökéletes ellenpontja, a közgazdasági nézőpont teljes leszűkítése, s egyben az egyetlen valódi, objektív társadalomtudományként – a társadalomtudományok természet-tudományaként – való bemutatása. Ez egyértelmű és explicit törekvése a neoliberalizmus alapító atyáinak, Hayeknek és Friedmannak, ami a modern ökonometriában csúcsozott ki. Az ökonometria ugyanis hasznos és szükséges módszerből a neoliberalis irányzatban ideologikus konstrukcióvá, fétissé vált, ami a gazdasági-társadalmi valóság teljes ábrázolásának – sőt a folyamatok biztos, „tudományos” előrejelzésének – igényével lépett fel (Mellár, 2016).⁷

Az európai társadalomtudomány évszázadokon át arra törekedett, hogy a gazdaság, társadalom és kultúra – széles értelemben vett – nagy alrendszerinek önálló, sajátos mozgástörvényeit és az alrendszerek kölcsönhatását feltárja. Az utóbbi évtizedekben különös figyelem fordult a társadalmi folyamatok növekvő komplexitása felé, így a „complexity management” önálló tudományos problémává emelkedett, illetve a jó kormányzásnak is lényeges problémájává vált. Ezzel a régóta jelentkező törekvéssel szembefordulva a neoliberalizmus tagadja az egyes alrendszerek autonómiáját, mindent a piacgazdaság törvényeiből vezet le, amit koncepcióként a homo oeconomicus dominanciájával alapoz meg, és valóságos elméleti torként érvényesít a többi társadalomtudománnyal szemben. Nevezetesen: „A neoliberalizmus meghatározó vonása, hogy szemben a liberalizmussal, ami a gazdasági, társadalmi és politikai szférákat különállónak tekinti, [...] mindenféle neoliberalis teória

közös feltevése, hogy minden tevékenység lényegében gazdasági” (Davies, 2017: 21.), ami a tudományos kutatásban „gazdasági imperializmusként” érvényesül és megjelenik a GDP fetiszizálásában is. Ennek megfelelően a közgazdaságtant tartja az egyetlen valódi, objektív társadalomtudománynak, ami a természettudományok kemény logikájára épül. Ahogy Polányi kifejti (2004: 155.), olyan egyetemes törvényt kerestek a társadalomban, mint a gravitáció a természetben. A piaczgazdaságot ezzel szemben Polányi a rendszerelemzés módszerét alkalmazva vizsgálta, mert Stiglitz szerint „Polányi úgy tekintett a piacra, mint egy szélesebb gazdaság részére, a szélesebb gazdaságra pedig egy még szélesebb társadalom részeként.” (Stiglitz 2004: 19.)

Ezen a vonalon haladva, David Chandler tanulmánya (2014) a növekvő komplexitás oldaláról foglalja össze a tudományos és kormányzati fejleményeket, és erről az oldalról bírálja a neoliberalizmus szélsőséges gazdasági-piaci redukcionizmusát. Chandler szerint az ilyen lineáris redukcionizmusra épülő elméletek éppen a társadalmi folyamatok lényegét, az okozati láncolatokat és a kölcsönhatásokat képtelenek feltárni, holott a kormányzás éppen ezeket próbálja irányítani. Ehelyett a neoliberalizmusban a piac úgy működik, mint egyfajta „*deus ex machina*”, mivel a társadalmi komplexitás redukciója empirikusan megjelenik az árakban. Chandler kifejti, hogy „a piacot az árakon mint indikátorokon keresztül a helyi és speciális tudás összekötő közegeként idealizálják. Az árak játsszák az alapvető szerepet az élet komplexitása plurális realitásának a feltárásában és hozzáférésében, s egyben az emberi magatartás magyarázatában, abban, hogyan kell alkalmazkodni ehhez a realitáshoz, és hogyan kell tanulni belőle.” A neoliberalizmus szerint tehát az „igazságot” (truth) az árak mechanizmusa tárja fel, mivel „a piac úgy működik, mint egy *deus ex machina*, megoldva a kormányzási és egyéni magyarázat korlátozottságának a problémáját, közvetlen hozzáférést biztosítva az élet komplexitásának realitásához” (Chandler, 2014: 53–54.).

A homo oeconomicus nézőpontjának erőteljes bírálatát a modern közgazdaságban Thorstein Veblen kezdte el, aki az evolúciós közgazdaságtannal egyben egy új emberkép megalapozásának kísérletét is végrehajtotta. Már Veblen nagy lépést tett előre, főként azzal, hogy a klasszikus Veblen-hatás szerint a fogyasztás bizonyos formáiban – mint a presztízsfogyasztás – csupán a magasabb társadalmi státus kifejezésére szolgál. Veblen munkássága a presztízsfogyasztás logikájának feltárásával egyébként is rendkívül aktuális manapság Magyarországon, de különösen a gazdag spektrumú emberképen alapuló „viselkedési közgazdaságtan” Richard Thaler által képviselt interdiszciplináris elmélete felől visszatekintve. Ahogy Hausmann Péter hangsúlyozza, a homo oeconomicus „a szélsőségesen individualista, haszonelvű és maximalizáló fogyasztói viselkedést feltételező” modellje még most is jelentkezik a közgazdaságtan főáramában, mert a „mai közgazdasági elmélet ilyen bővítése még mindig nem képes teljes mélységében és összetettségében megragadni sem a tár-

sadalmi viselkedés – elsősorban a fogyasztás – mögött meghúzódó egyéni motivációkat, sem a fogyasztás szimbolikus jelenségtartalmát, sem pedig annak társadalmi és kulturális oldalát”. Holott az emberek nem az elvont, történelem feletti piaci racionalitás alapján, hanem a társadalmi intézmények és a kulturális normák alapján cselekszenek, vagyis a társadalmi szokások és kulturális normák határozzák meg az egyéni cselekvéseket. Az emberi viselkedés komplex szemlélete nélkül a gazdasági cselekvések mögöttes okainak feltárása hiányos, ezért Veblen elvetette a piaci hatékonyság fetiszizálását, valamint a gazdasági folyamatok történelem feletti, tértől és időtől független megközelítését. Az „evolúciós víziója” szellemében felhívta a figyelmet arra is, hogy „a közgazdaságtan csak akkor érheti el a klasszikusai által kijelölt célját, ha megismerési törekvései követni is képesek azokat az – intézményi, kulturális és lélektani – változásokat, amelyek a gazdaságban, a társadalomban végbemennek” (Hausmann, 2007: 1013–1014.).

A homo oeconomicus neoliberais definíciói azt hangsúlyozzák, hogy „a gazdasági döntések mögött olyan egyéneket kell feltételeznünk, akik saját önös érdekeiket követik, és így kizárólag az egyéni hasznuk maximalizálásában érdekeltek”. Jóllehet „az egyén nem elszigetelten hozza meg fogyasztói döntéseit pillanatnyi hasznának maximalizálása érdekében [...] az egyén hasznosságértékelése elsősorban attól függ, hogy mit fog hozzá szólni a társadalom többi tagja, illetve hogy milyen kulturális-intézményi keretek közepette formálódik ez a társadalmi megítélés” (uo. 1019.). Veblen társadalmi-kulturális keretek közé helyezte a gazdasági racionalitást, és jelentős szerepet tulajdonított a – történelmileg változó, a kulturális-intézményi környezet által kialakított és átörökített – társas viselkedési szokásoknak. Az „evolúciós közgazdaságtannak” különös jelentősége van egy évszázad múltán is, amikor a szociálpszichológusok kimutatták, hogy a „neoliberais perfekcionizmus”, mint egyén-központúság és túlzott sikerorientáltság, tömegesen súlyos pszichés torzulásokat is okoz, és ez felfokozza a társadalmi anomíát. Ennek szellemében Bresser-Pereira (2010: 19.) idézi a *The Economist* egyik megállapítását 2009-ből, miszerint „a közgazdászokat annyira félrevezetik a modelljeik, hogy azzal áltatják magukat, ami nincs a modellben, az nem is számít”.

A PIACI „ÖRDÖGI MALOM” MŰKÖDÉSE ÉS A „TÁRSADALOM ÖNVÉDELME”

A neoliberalizmus csődje meghozta Polányi Károly elméletének reneszánszát, az Új Világrend belépését sokan *A nagy átalakulás* (1944) koncepciója alapján értelmezik. Követik Polányi felfogását abban is, hogy a szabadpiac korlátlan mozgása társadalmi és emberi erőforrások óriási veszteségével jár, különös tekintettel a pénzpiacok mozgására, hogy ezt a legutóbbi globális válság megmutatta (Hopkin, 2017; Smith, 2017). A Polányi-reneszánsz alaphangját Joseph

Stiglitz *A nagy átalakulás* című Polányi-főmű 2001-es újabb kiadásához írott hosszú előszava adta meg, felidézve, hogy az európai civilizációt Polányi szerint „kettős mozgás” jellemzi, egyrészt a piac kiépülése és „ördögi malomként” való működése, másrészt vele szemben a „társadalom önvédelme”, mozgalmi-intézményi megszerveződése. Polányi központi tézise, hogy „az önszabályozó piacok sohasem működnek: hiányosságaik nemcsak belső mechanizmusukban, hanem következményeikben is (például a szegényeket illetően) olyan nagyok, hogy szükségessé válik az állami beavatkozás. [...] Polányi elemzése világossá teszi, hogy a gazdagság »lecsorgását« hirdető közgazdasági doktrínáknak – melyek szerint a növekedés mindenkinek előnyös, a szegényeknek is – csekély a történeti megalapozottságuk.” (Stiglitz, 2004: 9–10).⁸

Polányi nagyon erős kifejezéseket alkalmazott az „elszabadult” piac mozgására: „Ha egyedül a piaci mechanizmus irányítaná az emberek és természeti környezetük sorsát, sőt még a vásárlóerő mennyiségét és felhasználását is, a társadalom elpusztulna.” Ismételten írja, hogy „az ilyen piacok működése a társadalom elpusztulásával fenyeget” (Polányi, 2004: 107, 257). Ezért jellemzi az európai civilizációt a kettős mozgás, a modern társadalmi fejlődés két szervező elve, egyfelől a piac működése, másfelől vele szemben a társadalom önvédelme mint védekező ellenmozgás (uo. 110, 177, 191.). Polányival szólva tehát a szabadon eresztett – államilag-társadalmilag nem szabályozott és ellenőrzött – piacnak romboló hatása van a társadalom egészére. És valóban, hiszen a neoliberalizmus belépése úgy jelentett átmeneti gazdasági fellendülést, hogy erősen rombolta egyrészt a társadalmi szerkezetet, az állami-politikai berendezkedést és a kulturális szférát, s ezzel a rövidtávú gazdasági növekedés kedvéért már a középtávú növekedés feltételrendszerét is aláásta (Eagleton-Pierce, 2016a; 2016b; Graefe, 2016).

Először is itt belép a képbe a neoliberalizmus társadalmi csapdája, a kettéhasadt társadalom, hiszen a növekvő egyenlőtlenség már középtávon is a gazdasági fejlődés legnagyobb akadályaként jelentkezik. A középosztály válsága és szétesése a jóléti társadalom után a neoliberalizmus kritikájának vezérhajója, ami végigkíséri az évtizedet, főleg az Egyesült Államok tekintetében, ahol ez a legsúlyosabban játszódott le. Ezt átfogóan az OECD a globális pénzügyi válság során, 2011-ben közölt áttekintésében tárgyalta meg először, és a 2010-es évtizedben már a tudományos és politikai figyelem középpontjába került. A mértékadó *Financial Times* rendszeresen bemutatta az amerikai társadalmi válságot, azt a jelenséget, hogy a belépő nemzedék jövedelmi helyzete érzékelhetően romlott a szülők nemzedékével szemben, de még ennél is markánsabban felhívta a figyelmet a középosztály válságának globális jellegére a 2010-es évtized első felében megjelent átfogó elemzéseiben.

A neoliberalizmus társadalmi ára egy igen széles sávú problematika, amelynek „geopolitikai” metszetét Branko Milanovic (2016a; 2016b) sokat idézett „elefánt-görbéje” – ami egy felemelt ormányú elefánt kontúrjait rajzolta ki –

tárta fel globálisan. A kétezres évek végéig tartó globális társadalmi átalakulás felemelt ugyan nagy tömegeket a középosztályi helyzetbe a fejlődő országok (Kína és India) sikeres globális gazdaságaiban (az elefánt háta) – bár később őket is a prekariátusba taszította –, a fejlett országok középosztályát meggyengítette (lefelé hajló görbe), miközben a nyugati országok leggazdagabb rétege rendkívüli mértékben tovább gazdagodott (az elefánt felemelt ormánya). Ez a vizualizáció igen szemléletes volt, ezért a széles szakmai körökben és a publicisztikában is elterjedt, s a vágató globális társadalmi egyenlőtlenség mellett azt az üzenetet is sugározta, hogy ezúttal a fejlett országok lakosságának jelentős része is a vesztesek oldalára sodródott.⁹

Másodszor, a piaci fundamentalizmus, mint a homo oeconomicus korlátlan szabadsága, valójában a szabadság fogalmának rendkívüli korlátozása, az elszigetelt egyén gazdasági döntéseire való redukálása, ami egyben azt jelenti, hogy a szabadság összes többi dimenziója lényegében kiiktatódik, és a társadalom nagy többsége a tényleges szabadságvesztés állapotába kerül. Feltárla a formálisan ugyan rögzített, de ténylegesen nem gyakorolt jogok közötti szakadék, amit a nagy nemzetközi kutatóintézetek, mint az Economist Intelligence Unit (EIU) is felmértek a Demokrácia Index kidolgozásakor. Ez elvezet a neoliberalizmus és a demokrácia éles ellentétéhez, ezért rendszerint külön kutatás tárgya a neoliberalizmus felerősítő hatása a képviselői demokrácia válságára. Mindenesetre Travis Holloway (2018: 6.) azzal összegzi a demokrácia válságával kapcsolatos legutóbbi elemzéseket, hogy „a neoliberalizmus erőteljesen és hatásosan erodálta a demokratikus kormányzás alapjait az elmúlt három évtizedben”, mivel a piac irányította az államot, és nem az állam a piacot.

Ugyanakkor a neoliberalizmus a maga állami-politikai vonatkozásában paradox módon egyrészt felhasználja az államot magának a piacgazdaságnak az eszközrendszeréként, másrészt az általa kiváltott gazdasági-társadalmi válságban igényli is az erős, „rendvédelmi”, avagy „büntető államot” a társadalmi rend fenntartására és a vesztesek pacifikálására. A globális pénzügyi válság bemutatta, hogy „az állam ezért a neoliberalizmus erőteljes eszköze, bár állandó kritikájának a tárgya is, ez a neoliberalizmus számos ellentmondásának egyike, amit a 2007–2009-es bankválság egészen drasztikusan mutatott be” (Davies, 2017: 8.). Bár a neoliberalizmus állama csökkentett és korlátozott a gazdaság tekintetében, de mivel mély egyenlőtlenséget és társadalmi feszültséget generál, politikai szinten az államot növelnie és a „rendfenntartó” államot erősítenie kell, vagyis a „kivételes állapot” intézményesítésére törekszik (Antal, 2017: 192–195.). A neoliberalizmushoz tehát szükségképpen kapcsolódnak az autoriter törekvések, mint közvetett vagy közvetlen állami erőszak a piacgazdaság „rendjének” fenntartására (Bruff, 2016: 107.). A neoliberalizmus hegemoniájával belép az erős állam igénye, a gazdasági-társadalmi és állami-politikai rendfenntartás fontossága, hogy a piacgazdaságot

ne zavarja meg senki, különösen azért, mert a jóléti társadalom gyengülésével a szociális biztonság radikálisan csökkent, a vesztesek pedig – egyénileg vagy mozgalmilag – aktuális vagy virtuális rendbontók. A neoliberalizmus azonban nemcsak az emberek biztonságát, hanem az egész társadalmi univerzum számára az önfenntartó fejlődést veszélyezteti (unsustainability). Ez a paradoxon erős a centrumban is, különösen az Egyesült Államokban, ahol az állam belülről való elfoglalása a saját jogi-ügyvédi intézményrendszerük által – amit a korlátlan versengés következményeinek kezelésére kellett létrehozni – a modern büntető állam klasszikus esetét mutatja. Ez a feszültség még inkább jellemzi a világrendszer perifériáit, ahol az állam gyengítése a gazdaságban egy terjeszkedő, mindenre ráterpeszkedő erős államot hoz létre. Ez hozzánk, a kelet-közép-európai helyzet elemzéséhez is átvezet a hibrid formák sokaságán keresztül.¹⁰

Harmadszor, a neoliberalizmus kiváltotta a társadalomtudomány és általában a technokrata „szakértelem” válságát, mert kialakította a „szakértői valóság” illúzióját és ezzel a valóság kettéhasadását az elit által a kommunikációs világban bemutatott és a valódi, az emberek nagy többsége által érzékelt valóságra. A neoliberalizmus működtetéséhez szorosan hozzátartozik annak szakértőkultusza, a tudományos, közéleti vagy tőzsdei celebjeinek és álomgyárainak uralma a közvéleményben. A közgazdaságtan úgymond a piacgazdaság „természeti törvényeit” tárja fel, ezt az objektív igazságot képviselik a szakértők – és intézményeik, a think tank világa –, akik azzal az igénnyel lépnek fel, hogy az „egzakt tudományosság” nevében szellemileg ők irányítsák a társadalmat (Metcalf, 2017). Valójában végbement az input legitimáció hátterbe szorulása az output legitimációval szemben, a széles demokratikus részvétel helyett a szűk és intézményesített, neoliberális elfogultságú szakértelem került előtérbe. Elszabadult a technokrata szakértői réteg, és a maga homo oeconomicus központú szemléletével más valóságot mutat elméleti szervezett formában, mint amit az emberek érzékelnek. A neoliberalizmus elméleti torzulása áthatotta az Uniót is, és jelentős részben hozzájárult a neopopulizmus és az EU-ellenesség kialakulásához is (Buti–Pichelman, 2017). A szakértői világot elárasztotta a neoliberalizmus által generált tények tengere, de az emberek nem hisznek ezekben a hamis tényekben. A kétféle valóság konfrontációja során lejátszódott a „szakértők” leértékelődése és az általuk gyártott tények elutasítása, aminek megrázó esete volt a Brexit népszavazás és Trump megválasztása (Easterly, 2016). A szakadék a fejlett országokban is egyre nőtt az uralkodó média nyelvezete és a közbeszéd-közgondolkodás között, ami azt jelzi, hogy a szabad, deliberatív kommunikáció aranykora még nem jött el a digitális korban sem.

KONKLÚZIÓ

A neoliberalizmus hosszú történelmi pályát futott be a 19. század végétől napjainkig, és részben ennek tulajdoníthatóak a meghatározása körüli viták is. A neoliberalizmus „amorfi” jellege és a szerteágazó viták ellenére mind a neoliberalizmus menetrendje, történelmi korszakolása, mind pedig a meghatározása, a lényegének felmutatása egészen világos a kiterjedt szakirodalom alapján. Egyrészt a neoliberalizmus rendszere a minimális állam és a homo oeconomicus elvére épül, s átfogja az egész társadalmat a gazdasági, társadalmi és kulturális alrendszerekben egyaránt. Másrészt elkülöníthető a neoliberalizmus előtörténete – a „neo-liberalizmus” elméleti fejlődése a hetvenes évek előtt – a neoliberalizmusnak a hetvenes évek elejétől a kétezres évek végéig tartó domináns korszakától, amit az „utótörténete” követett a globális válságkezelés időszakában.

A globális pénzügyi válsággal az a paradox helyzet állt elő, hogy – bár ezt a világválságot a neoliberalizmus fiskális deregulációs rohama robbantotta ki – maguk az államok is a neoliberalizmus eszközrendszerével reagáltak a kialakult világválságra. Ezzel az „alulról” indított neoliberalizmus korszakát a „felülről” vezényelt, „állami” neoliberalizmus sajátos időszaka váltotta fel, ami azért is paradox jelenség, mert a globális válságkezelés idején a neoliberalizmus általános válsága már érzékelhető volt. Ezt az ellentmondásos időszakot nevezhetjük a neoliberalizmus második hullámának, ami egyre inkább gyengül ugyan, netán lecsengőben is van, ám ez maga is egy hosszú és kínos átmenet, ami önálló elemzést kíván, akárcsak a neoliberalizmus hatása a kelet-közép-európai régióra, különös tekintettel a hazai fejlődésre.¹¹

JEGYZETEK

- ¹ A neoliberalizmus természetéhez tartozik, hogy a kemény magja, a „maximális piac – minimális állam” mellett változatosabb, mint a társadalmi folyamatoknak általában. Ezért a lényegi meghatározása egyértelmű ugyan, de a rendszerként való bemutatása heves viták tárgya a téma szakirodalmában és még inkább a közvéleményben.
- ² A neoliberalizmus keletkezéstörténetét – amit itt a megkülönböztetés végett „neoliberalizmusnak” írunk – széles körűen feltárja Nik-Khah és Van Horn (2016) tanulmánya. Rupnik (2018: 11.) kifejti, hogy ez az elmélet sajátos közép-európai gyökerekkel rendelkezik.
- ³ A *Financial Times* rendszeresen mellékletet közöl a davosi konferenciáról (www.ft.com/davos). A 2010-es melléklet (Davos Insight) már a címében is jelzi a fordulatot (The challenge of forging a new global consensus), ahogy ezt Gideon Rachman írása (Out with the old, in with the new: The ideas that underpinned Davos in the past have changed, p. 14.) világosan kifejti.
- ⁴ Jellegzetes, hogy Alemanno (2018) kurrens elemzése már a davosi konferencia „félénk demok-

- ratizálódását” bírálja, azt a jelenséget, hogy a konferencia kinyitása a résztvevők szélesebb tábora felé még nem jelenti azt, hogy demokratikus fórummá változott volna.
- ⁵ Az utóbbi években az IMF is eljutott az önkritikáig, a korlátlan globális pénzügyi műveletek pusztító következményei feltárásáig, ahogy ez három vezető IMF-szakértő tanulmányából (Ostry et al., 2016) is kiténik.
- ⁶ Lényegében egyetértés van abban, hogy a neoliberalizmus a klasszikus vagy érett formáját az angolszász világban érte el, de ott is különösen az Egyesült Államokban (Jessop, 2016). Ennek megfelelően a Brexit esetét és Trump elnökségét is a neoliberalizmus válságából vezetik le, ami létrehozta a neopopulizmus szélsőséges ellenhullámát (Eagleton-Pierce, 2016: 24.).
- ⁷ A közgazdaságtan megújulásáról érdekes adalék a hazai vitákban Muraközy (2017) és Virág (2018) friss áttekintése.
- ⁸ A „társadalom önvédelme” problematikáját – Polányit követve – a civil társadalom és a társadalmi mozgalmak nemzetközi szakirodalmának áttekintése alapján két tanulmányban feldolgoztam (Ágh, 2017; 2018).
- ⁹ Lásd az OECD *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising* (2011) című jelentését (<http://www.oecd.org/els/soc/dividedwestandwhyinequalitykeepsrising.htm>), valamint a *Financial Times* „The great middle-class identity crisis” (2013. november 8.) és a „Data point to poorer global middle class” (2015. július 8.) című elemzéseit. A *Financial Times* a 2014. április 14-i számában („A slippery ladder”) sorozatot indított a globális középosztály problémáiról, és a „törekeny közép” (fragile middle) kifejezés használatával elterjesztette a prekariátus terminust.
- ¹⁰ Ferge Zsuzsa (2014) és Fleck Zoltán (2014) a hazai szakirodalomban kifejti, hogy a neoliberalizmus először ugyan korlátozza az államot, de a társadalmi válság erősödésével büntető államként visszahozza az erős államot.
- ¹¹ A kelet-közép-európai régióban sajátos neoliberais hibrid alakult ki, ennek a kritikája irányában indultak el a korábbi elemzéseim (Ágh, 2017; 2018). Rupnik (2018: 7.) tanulmánya is azt hangsúlyozza, hogy a rendszerváltás kezdetén senkinek sem volt „a társadalmi átalakulásra vonatkozó elképzelése”, s ezért megvan „annak a veszélye, hogy a két világháború közötti időszak anomáliáit élesztik újra”.

IRODALOM

- Aghion, Philippe – Alexandra Roulet (2014): „Growth and Smart State”. *Annual Review of Economics*, Vol. 6, No. 1, 913–926. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080213-040759>
- Alemanno, Alberto (2018): Davos of many for the few, *Social Europe*, 29 January 2018, <https://www.socialeurope.eu/davos-of-the-many-for-the-few>
- Antal Attila (2017): *A populista demokrácia természete*. Napvilág.
- Antal Attila (szerk.) (2017): *A civilek hatalma*. Kossuth.
- Antal Attila (szerk.) (2018): *Mozgalmi társadalom*. Kossuth.
- Alvaredo, Facundo et al. (Thomas Piketty) (2018): World Inequality Report. <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>

- Ágh, Attila (2017): „Vitairat a 'civiliek hatalmáról' – A védekező társadalom, avagy a civiliek hatalma”. In: Antal (szerk.): 11–46.
- Ágh, Attila (2018): „Generációs metszetek és társadalmi mozgalmak Magyarországon: Az európai kihívás és a kelet-közép-európai válasz”. In: Antal (szerk.): 11–54.
- Birch, Kean (2015): *We have never been neoliberal*. John Hunt Publishing.
- Birch, Kean – Vlad Mykhnenko (2010): *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?* The University of Chicago Press.
- Borbíró Andrea – Inzelt Éva – Kerecsi Klára – Lévay Miklós – Podoletz Léna (szerk.) (2014): *A büntető hatalom korlátainak megtartása*. ELTE.
- Brand, Ulrich (2016): Postneoliberalism. In: Springer et al. (eds.) *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 50, 583–591.
- Bresser-Pereira, Luiz Carlos (2010): „The global financial crisis, neoclassical economics, and the neoliberal years of capitalism”. Spring, 2–33. http://journals.openedition.org/regulation/7729?TB_iframe=true&lang=en <https://doi.org/10.4000/regulation.7729>
- Bruff, Ian (2016): Neoliberalism and authoritarianism. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 12, 107–117.
- Buti, Marco – Karl Pichelmann (2017): European integration and populism. LUISS School of European Political Economy, Policy Brief, 30 January. http://sep.luiss.it/sites/sep.luiss.it/files/Buti_PB_01302017.pdf.
- Cahill, Damien – Martijn Konings – Melinda Cooper – David Primrose (eds.) (2018): *The Sage Handbook of Neoliberalism*. Sage.
- Centeno, Miguel – Joseph Cohen (2012): „The Arc of Neoliberalism”. *Annual Review of Sociology*, Vol. 38, 317–340. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081309-150235>
- Chandler, David (2014): „Beyond Neoliberalism: resilience, the new art of governing complexity”. *Resilience*, Vol. 2, No. 1, 47–63. <https://doi.org/10.1080/21693293.2013.878544>
- Cupples, Julie – Kevin Glynn (2016): Neoliberalism, surveillance and media convergence. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 15, 175–189.
- Davies, William (2017): *The Limits of Neoliberalism*. London, Sage.
- Dawson, James – Seán Hanley (2016): „What’s wrong with East-Central Europe? The Fading Mirage of the »Liberal Consensus«”. *Journal of Democracy*, Vol. 27, Issue 1, 20–34. <https://doi.org/10.1353/jod.2016.0015>
- Duménil, Gérard – Dominique Lévy (2016): The crisis of neoliberalism. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 47, 551–562.
- Eagleton-Pierce, Matthew (2016a): *Neoliberalism: The Key Concepts*. London, Taylor–Francis.
- Eagleton-Pierce, Matthew (2016b): Historizing the neoliberal spirit of capitalism. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 1, 17–26.
- Easterly, William (2016): Democracy Is Dying as Technocrats Watch. *Foreign Policy*, 23 December. <https://foreignpolicy.com/2016/12/23/democracy-is-dying-as-technocrats-watch/>
- England, Kim – Kevin Ward (2016): Theorizing neoliberalization. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 4, 50–60.
- Ferge Zsuzsa (2014): A büntető államtól a jóléti államon át a bosszúálló államig. In: Borbíró et al. (szerk.): 117–136.

- Fleck Zoltán (2014): Civilizációs válság és büntető populizmus. In: Borbíró et al. (szerk.): 149–161.
- Graefe, Peter (2016): Retooling social reproduction for neoliberal times. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 24, 284–293.
- Harvey, David (2007): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hausmann Péter (2007): Thorstein Veblen és az evolúciós közgazdaságtan – egy új emberkép meg-
alapozásának kísérlete. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., november, 1012–1024.
- Holloway, Travis (2018): Neoliberalism and Future of Democracy. https://www.academia.edu/34020302/_Neoliberalism_and_the_Future_of_Democracy_Forthcoming_Philosophy_Today_62_2_Spring_2018_
- Hopkin, Jonathan (2017): „When Polanyi met Farage: Market fundamentalism, economic nation-
alism, and Britain’s exit from the European Union”. *British Journal of Politics and International
Relations*, Vol. 19, No. 3, 465–478. <https://doi.org/10.1177/1369148117710894>
- Jessop, Bob (2016): The heartlands of neoliberalism and the rise of the austerity state. In: Springer
et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 35, 410–421.
- Leshem, Dothan (2016): *The Origins of Neoliberalism*. Columbia University Press.
- MacLeavy, Julie (2016): Neoliberalism and welfare. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neo-
liberalism*, chapter 21, 252–261.
- Mellár Tamás (2016): Szolgálólányból királycsináló. *Közgazdasági Szemle*, március. 285–306. <https://doi.org/10.18414/ksz.2016.3.285>
- Metcalf, Stephen (2017): Neoliberalism: the idea that swallowed the world. *Guardian*, 18 August.
[https://www.theguardian.com/news/2017/aug/18/neoliberalism-the-idea-that-changed-the-
world](https://www.theguardian.com/news/2017/aug/18/neoliberalism-the-idea-that-changed-the-world)
- Milanovic, Branko (2016a): *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Harvard
U. P.
- Milanovic, Branko (2016b): *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Short pre-
sentation in PDF, <https://piie.com/system/files/documents/milanovic20160509ppt.pdf>
- Muraközy Balázs (2017): Az új közgazdasági Nobel-díjas megnyugtattott bennünket: nyugodtan
lehetünk hülyék. *24.hu*, október 11. [https://g7.24.hu/elet/20171011/az-uj-kozgazdasagi-nobel-
dijas-megnyugtattott-minket-nyugodtan-lehetunk-hulyek/](https://g7.24.hu/elet/20171011/az-uj-kozgazdasagi-nobel-dijas-megnyugtattott-minket-nyugodtan-lehetunk-hulyek/)
- Nik-Khah, Edward – Robert Van Horn (2016): „The Ascendancy of Chicago Neoliberalism. In:
Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 2, 27–38.
- O’Neill, Phillip – Sally Weller (2016): Neoliberalism in question. In: Springer et al. (eds.): *The Hand-
book of Neoliberalism*, chapter 7, 84–92.
- Offe, Claus (2018): „Framing inequality and related policy responses”. *Norwegian Journal of Sociol-
ogy*, Vol. 2, No. 1, 74–83. <https://doi.org/10.18261/issn.2535-2512-2018-01-06>
- Ostry, Jonathan – Prakash Loungani – Davide Furceri (2016): Neoliberalism: Oversold? *Finance and
Development*, June, 38–41. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/06/pdf/ostry.pdf>
- Pappas, Takis (2018): „How to tell nativists from populists”. *Journal of Democracy*, Vol. 29, No. 1,
148–152. <https://doi.org/10.1353/jod.2018.0012>
- Peters, Michael (2016): Education, neoliberalism, and human capital. In: Springer et al. (eds.): *The
Handbook of Neoliberalism*, chapter 25, 297–307.
- Piketty, Thomas (2018): *A Tőke a 21. században*. Kossuth.

- Plehwe, Dieter (2016): Neoliberal hegemony. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 5, 61–72.
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó.
- Rodrik, Dani (2017): Rescuing economics from neoliberalism. *Social Europe*, <https://www.socialeurope.eu/rescuing-economics-neoliberalism>
- Rupnik, Jacques (2018): „A liberalizmus válsága Közép-Európában”. *Mozgó Világ*, 5. sz. 3–16.
- Smith, Jeremy (2017): How Polanyi explains Trump, Brexit and the over-reach of economic liberalism, 31 December. <http://www.primeconomics.org/articles/polanyi-trump-brexit-overreach>
- Springer, Simon – Kean Birch – Julie MacLeavy (2016): „An introduction to neoliberalism”. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, 1–14.
- Springer, Simon – Kean Birch – Julie MacLeavy (eds.) (2016): *The Handbook of Neoliberalism*. London: Routledge.
- Steger, Manfred – Ravi Roy (2010): *Neoliberalism: A very short introduction*, Oxford University Press.
- Stiglitz, Joseph (2004): Előszó Polányi *A nagy átalakulás* című könyvéhez. In: Polányi (2004): 9–20.
- Szalai Bálint (2018): A neoliberalizmus a közgazdaságtan perverziója. *Index*, május 20. https://index.hu/gazdasag/2018/05/20/dani_rodrik_interju/
- The Economist (2009): Briefing the state of economics, 18 July.
- Virág Barnabás (2018): Repedések a falon – úton a közgazdaságtan megújulása felé. *portfolio.hu*, január 18. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/repedesek-a-falon-uton-a-kozgazdasagtan-megujulasa-fele.273805-3.html>
- Whiteside, Heather (2016): Neoliberalism as austerity. In: Springer et al. (eds.): *The Handbook of Neoliberalism*, chapter 31, 361–369.